

COĞRAFYA

haritacılık arasında bir köprü teşkil ettiği bilinmektedir. Denizcilik sahasında Hint Okyanusu'ndaki Arap denizcilerin Ümitburnu'nu dahi dolaştıkları söylenir. 1457'de bir dünya haritası çizen Frau Mauro'ya göre bir Arap denizcisi 1420'de Ümitburnu'nu dolaşarak Hint Okyanusu'ndan Atlas Okyanusu'na geçmiştir.

XV. yüzyılın en büyük Arap denizcisi, İbn Mâcid adıyla bilinen Şehâbeddin Ahmed b. Mâcid en-Necdî idi. Necdîli denizci bir aileye mensup olan İbn Mâcid'in nazım ve nesir halinde birçok eseri günümüze gelmiştir. Bunlardan yirmi iki tanesi Gabriel Ferrand tarafından (*Instructions Nautique et Routiers Arabes et Portugais des XVe et XVIe siècles*, I-II, Paris 1921-1923, 1925), üç tanesi de Şelâse râhmânecâtü'l-mechûle ismiyle T. A. Shumovsky tarafından yayımlanmıştır (Moscow-Leningrad 1957). İbn Mâcid'in önemli coğrafi bilgiler ihtiva eden eserlerinden biri de 895 (1490) tarihli *Kitâbü'l-Fevâ'id fi'uşûli'ilmî'l-baħr ve'l-kavâ'id* adlı kitabıdır (nşr. İbrâhim el-Hürî — İzzet Hasan, Dimaşk 1971). Bu kitap çeşitli denizcilik konuları yanında Hint Okyanusu'ndaki denizcilerin takip ettikleri yolları, birçok limanın enlem derecelerini, on büyük adayı, deniz seyahatleri için elverişli muson rüzgârlarını ve Asya, Avrupa ve Afrika'nın sahil şeridiyle ilgili konuları da ele almıştır. İbn Mâcid, Afrika kıtasını gerçek boyutlarından daha küçük tasavvur etmiş ve Hint Okyanusu ile Atlantik arasında su kanallarının (medhal) bulunduğu inanmıştı. Kutbüddin el-Mekkî'nin (ö. 1582) yazdığı *el-Berkû'l-Yemânî fi'l-fetħi'l-Osmânî* adlı eserde bahsedildiğine göre Vasco de Gama'nın Doğu Afrika sahilindeki Malindi'den Hindistan'daki Kalikût'e kadar yaptığı yolculukta ona rehberlik eden denizci İbn Mâcid'dir. İbn Mâcid bu bilgiyi doğrulamakta, ancak Portekizli geminin ismini vermemektedir (Gabriel Ferrand, s. 539-557).

İbn Mâcid'in çağdaşı denizci Süleyman b. Ahmed el-Mehrî de XVI. yüzyılın ilk yarısında şöhret buldu. Onun *Kitâbü'l-'Umdetü'l-mehriyye fi zabti'l-'ulûmî'l-baħriyye* adı altında yayımlanan beş eseri günümüze kadar ulaşmıştır (nşr. İbrâhim el-Hürî, Dimaşk 1970). İbn Mâcid'den faydalandığı anlaşılan Mehrî Hint Okyanusu'nun sahil şeritleri, mevsimlik rüzgârlar ve deniz yolları gibi konularda değerli bilgiler vermiştir. İbn Mâcid ile Mehrî'nin bazı durumlarda kendi bilgileriyle Hint denizcilerinin bilgilerini karşılaştı-

maları, Chola (es-Süliyân) metinlerinden haberdar olduklarını göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Birûnî, *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, Haydarâbâd 1954-56, II, 588; Makdisî, *Ahşenû't-tekâşim*, s. 4, 62; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 329-330; Mes'ûdî, *Mürâcû'z-zeheb* (ed. C. Pellat), Beyrut 1960, I, 148; İbn Haldûn, *The Muqaddima* (trc. F. Rosenthal), London 1958, s. 105-109, 116-117; M. Rinaud, *Introduction Générale à la Géographie des Orinetaux*, Paris 1848; C. Nalino, *'İlmü'l-felek ve târîhuhü 'inde'l-'Arab fi'l-kurânî'l-vustâ*, Roma 1911-12; W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London 1928, s. 12-13; V. Minorok, *Şerefi'z-zamân Tâhir Mervezî*, London 1942, s. 125, 153; Nafis Ahmad, *Muslim Contribution to Geography*, Lahore 1947; İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1376/1957, s. 160-161, 166; W. E. D. Allen, *The Poet and Spac-Wife*, London 1960, s. 1-14; S. Maqbul Ahmad, *India and the Neighbouring Territories*, Leiden 1960, "Giriş", a.mlf., "Yâkût", DSB, XIV, 546-548; a.mlf. — Fr. Taeschner, *"Djuğhrâfiyâ", EI²* (İng.), II, 575-590; H. A. Kazmi, *The Geographical Concepts of al-Beruni*, Hapur, ts., s. 51; a.mlf., *Arab Classical Accounts of India and China*, Calcutta 1989; a.mlf., "Travels of Abu'l-Hasan 'Alî b. al-Husayn al-Mas'ûdî", *IC*, XXXVII/4 (1954), s. 4-15; a.mlf. — Raja Bano, *Historical Geography of Kashmir*, Delhi 1984, s. 3-5, 12; S. M. Ali, *Arab Geography*, Aligarh 1960; I. I. Krachkovski, *Târîhu'l-'edebi'l-coğrafiyyi'l-'Arabî* (trc. Selâhaddin Osmân Hâşim), Kahire 1963-65, I-II; *A Treatise on Meteorology by Abu Yusuf Yacub Ibn Ishak el-Kindî* (ed. Yusuf Yakub Miscony), Bağdad 1965; S. M. Ziaddin Alavi, *Arab Geography in the Ninth and the Tenth Centuries*, Aligarh 1965; G. R. Tibbets, *Arab Navigation in the Indian Ocean*, London 1971; A. Miquel, *Le Géographe humain du monde musulman Jusqu'au milieu du 11e siècle*, Paris 1973-80; Tarif Khalidi, *Islamic Historiography-The Histories of Mesudî*, Albany 1975, s. 157; M. Muhammed Muhammedeyn, *el-Coğrafiya ve'l-coğrafiyyûn*, [baskı yeri yok], 1403/1983 (Dârü'l-Ülûm); a.mlf., *et-Türâşû'l-coğrafiyyi'l-'İslâmî*, Riyad 1404/1984; Macid Fakhri, *A History of Islamic Philosophy*, London 1983, s. 167; S. Razia Ja'fî, *al-Khawarizmi's Geographical Map of the World*, Srinagar 1985; B. A. Rosenfeld — A. T. Grigorian, "Thâbit İbn Qurra", *DSB*, XIII, 288-295; Seyyed Hossein Nasr, "al-Tûsî", *a.e.*, XIII, 511; T. N. Kari-Niazov, "Ulugh Beg", *a.e.*, XIII, 535-537; David A. King, "İbn Yûnus", *a.e.*, XIV, 574-580; Gabriel Ferrand, "Le Pilote Arebe de Vasco de Gama", *Etudes sur la géographie Arabe-Islamique*, Frankfurt 1986, s. 539-557.

S. MAQBUL AHMAD

E) Osmanlılar Dönemi. Başlangıç döneminde Arap ve Fars eserlerinin tesiri altında kalan Osmanlı coğrafyacılığı, XV. yüzyılı bu eserleri tanımakla geçiren, XVI. yüzyılda ise bir yandan tercümeler yapan, bir yandan da seyahatnâmelerle denizcilik, yollar ve bazı önemli şehirler üzerine kitap ve risâleler yazan müellifler sayesinde önemli bir gelişme göster-

miştir. Bu asır, o güne kadar yazılanların bir özeti olan ve benzerleri arasında en önemli eseri teşkil eden, Âşık Mehmed'in kendi müşâhedelerini de eklediği *Menâzirü'l-avâlim* adlı kitabıyla kapanmıştır. Osmanlı coğrafyacılığı XVII. yüzyılda bu temel üzerine kurulup Doğu ve Batı kaynaklarına dayanan Kâtib Çelebi (ö. 1657), Ebû Bekir b. Behrâm'ın (ö. 1691) çalışmalarıyla ve Evliya Çelebi'nin (ö. 1682) *Seyahatnâme*'siyle zirveye ulaşmıştır. Fakat bu ilim dalı XVIII. yüzyılda geçirdiği durgunluktan sonra hemen artık hiç orijinal eser verememiş ve kendini XIX. yüzyılda da bu durumdan kurtaramamıştır.

XIV. yüzyıla kadar dünya genelinde daha çok Arapça ve Farsça yazılan coğrafya kitapları XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Batı dillerinde yazılmaya başlanmış, bu iki devir arasındaki boşluk ise gittikçe ciddiyet ve çeşitlilik kazanan Osmanlı eserleriyle doldurulmuştur. Ancak Osmanlı coğrafya eserlerinin, bu ilmin tabii ve riyâzî taraflarından çok, belki biraz da günün ihtiyaçları gereği, mevziî ve topografik yönleriyle ilgilendiği görülmektedir. Osmanlı coğrafya eserleri konu yönünden kesin hatlarla birbirlerinden ayrılamamakla birlikte ilmi, ameli ve seyahatnâme türü olmak üzere üç grupta mütalâa edilebilir.

Mekân bilgisi Osmanlı Türkleri'ne Semerkant mektebinin tesiriyle matematik yolundan astronomi ve hey'et coğrafyası şeklinde girmeye başlamıştır. Kadizâde-i Rûmî (ö. 1412) tarafından kurulan Semerkant Rasathânesi'nin Osmanlı âlimleri üzerindeki tesiri büyük olmuş ve Ali Kuşçu (ö. 1474) ile torunu Mahmud Mîrim Çelebi (ö. 1525) gibi âlimler ya doğrudan doğruya bu müessesede okumuşlar veya dolayısıyla ondan etkilenmişlerdir. Ali Kuşçu'nun matematik ve astronomiye dair yazdığı *Risâle fi'l-hey'e, er-Risâletü'l-Muhammediyye ve Zic-i Ulugh Bey'e* yaptığı şerh sonraki müellifleri de etkilemiş, böylece Semerkant mektebi XV. yüzyılda Osmanlı coğrafyasının gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı coğrafyasının ilk kitabı sayılabilecek en eski tarihli eser, Edirne'nin fethinden (1362) hemen sonra yazılan Ali b. Abdurrahman'ın *Acâibü'l-mahlûkât*'ıdır. Ali b. Abdurrahman'ın kendi gözlemlerine ve daha önceki müelliflerin, özellikle Kazvî'nin yazdıklarına dayanarak kaleme aldığı eser, kozmografik ve ansiklopedik mahiyette olup iki kısım halinde kâinatın yaratılışı, gökler,

yıldızlar, anâsır-ı erbaa, iklimler, deniz, nehir ve dağlarla ilgili konular yanında şehirler, kaleler ve buralardaki insanlar hakkında verdiği bilgileri ihtiva etmektedir. Bu ilim dalına ilgileri, Arap ve Fars coğrafyacılarının eserlerini incelemek ve yoğun bir tercüme ve şerh faaliyetine girmek suretiyle başlayan Osmanlı âlimlerinin ilk önce Zekeriyâ el-Kazvî'nin (ö. 1283) *'Acâ'ibü'l-mahlûkât'* dikkatlerini çekmiş ve daha önce Ali b. Abdurrahman'ın da faydalandığı eser bazı araştırmacılara göre meçhul bir müellif, bazılarına göre de Rükneddin Ahmed adlı biri tarafından Türkçe'ye aynen tercüme edilerek Çelebi Sultan Mehmed'e (1413-1421) sunulmuştur (bk. Adivar, s. 28-29). Daha sonra Ahmed Bican da eseri 1453 yılında özet halinde tercüme etmiş (Süleymaniye Ktp., Sâliha Hatun, nr. 110), ayrıca aynı tarzda ve daha orijinal, daha mufassal şekilde *Dürr-i Mekkûn* (Süleymaniye Ktp., Sâliha Hatun, nr. 112) adlı bir kitap kaleme almıştır. En önemli *'Acâ'ibü'l-mahlûkât* tercümesi, Kanûnî'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın hocası Muslihuddin Mustafa Sürûfî Efendi (ö. 1562) tarafından yapılmış, ancak *Kitâbü Acâibi'l-mahlûkât ve garâibi'l-mevcûdât* adıyla 1552 yılında başlayan bu çalışma, "zûrafa" maddesine gelince şehzadenin öldürülmesine üzülen Sürûfî Efendi'nin devam edememesi yüzünden yarıda kalmıştır (TSMK, III. Ahmed, nr. 3632). Arkasından Rodosîzâde Mehmed b. Mehmed (ö. 1701), Sürûfî Efendi'nin kaldığı yerden başlayarak tercümeyi tamamlamış (Arkeoloji Müzesi Ktp., nr. 529) ve 1685 yılında IV. Mehmed'e sunmuşsa da çalışmasında şelefi kadar başarılı olamamıştır.

İbnü'l-Verdî'nin (ö. 1457) *Harîdetü'l-'acâ'ib ve ferîdetü'l-garâ'ib* adlı eseri, ilmî bir önem taşımamakla beraber bazı coğrafi bilgiler ihtiva etmesi sebebiyle ilgi çekmiş ve 1466 yılında Mahmud Şîrvânî tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Arkeoloji Müzesi Ktp., nr. 530). Bu yüzyılda yalnız ulemâ değil idareciler de coğrafya ile ilgilenmişlerdir. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed Batlamyus'un *Geographiæ Hípegesis*'i gibi bazı eserleri aslından tercüme ettirmiştir. G. Amyrutes tarafından Grekçe'den Arapça'ya *Kitâbü'l-Coğráfya fi'l-ma'mûre mine'l-arz* adıyla yapılan bu tercümeden başka Fâtih'in İstanbul şehrinin bugün kaybolmuş bir planını da çizdirdiği ileri sürülmektedir.

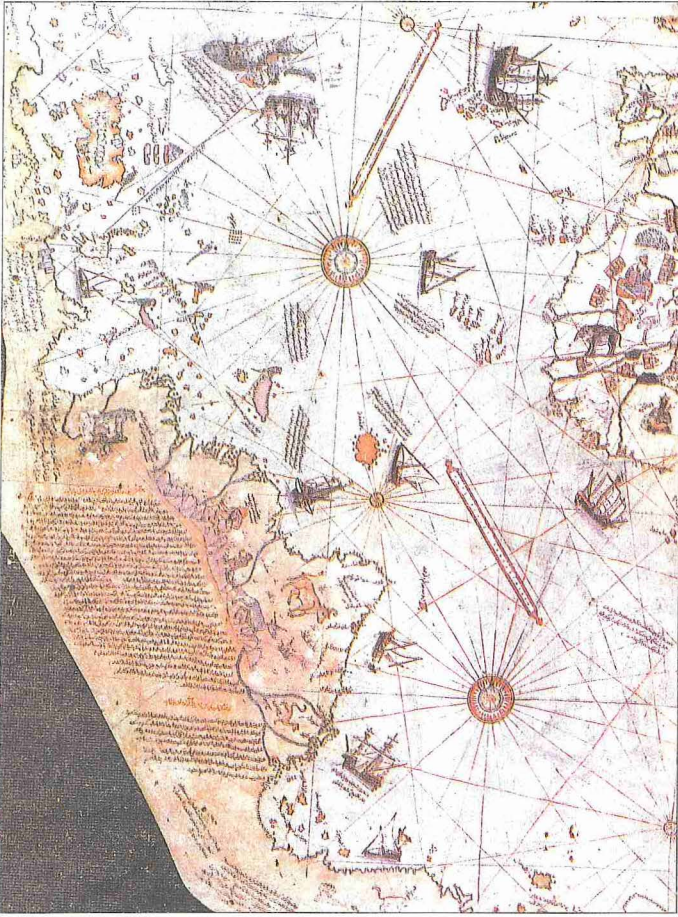
XVI. yüzyıl, Osmanlı coğrafyacılığı açısından hem Doğu eserlerinin tercüme

edildiği, hem de günün ihtiyaçlarına cevap verecek malzemenin toplandığı ve birtakım monografilerin kaleme alındığı verimli bir devir olmuştur. 1506-1508 yıllarında gerçekleştirdiği seyahati sırasında Çin'e kadar giden Ali Ekber-i Hîtâî, 1516'da Farsça olarak yazdığı ve kısaca *Hîtâ'înâme* adıyla bilinen *Kânûn-nâme-i Hîtâ' vü Hoten ü Çin ü Mâçîn*'ini önce Yavuz Sultan Selim'e, onun ölümünden sonra da Kanûnî Sultan Süleyman'a takdim etmiştir (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 249). Uzakdoğu'ya dair verdiği bilgiler sebebiyle ilgi gören ve III. Murad zamanında (1574-1595) adı bilinmeyen bir mütercim tarafından Türkçe'ye çevrilmiş eser, daha sonra *Kânûn-nâme-i Çin ü Hîtâ* adıyla basılmış (1853) ve her iki haliyle de yerli ve yabancı araştırmalar konu olmuştur. Yine uzak ülkeler hakkında bilgi veren başka bir eser de Sultan Selim Camii muvakkiti Mustafa b. Ali'ye (ö. 1571) aittir. Müellif, 1524'te yazıp Kanûnî'ye takdim ettiği *İlâmü'l-ibâd ve a'lâmü'l-bilâd* (Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 304/3) adındaki kitabında Fas'tan Çin'e kadar 100 şehrin İstanbul'a olan uzaklıkları, en uzun ve en kısa günleriyle kıbleleri hakkında bilgi vermiştir; bu şehirlerin yirmi üçü Anadolu'da bulunmaktadır. Mustafa b. Ali'nin daha sonra yazdığı *Tuhfetü'l-zamân ve harîdetü'l-evân* (Nuruosmaniye Ktp., nr. 2993) adlı eseri ise bir girişle dört bölümden oluşmaktadır. Girişte kitabın muhtevası hakkında bilgi verildikten sonra coğrafya ilminin kısa bir özeti yapılmış ve eserin kaynakları sayılmıştır. Birinci bölümde felekler ve feleklerde olanlar; ikinci bölümde arzın ahvali, denizler, adalar, ırmaklar, kuyular, dağlar ve bunların ilginç yanları; üçüncü bölümde yedi iklimde (ekvator'dan kuzey kutbuna kadar sıralanan yedi coğrafi bölge) bulunan ve bunların dışında kalan bazı şehirler, özellikle müellifin mesleği icabı buralardaki vakitler, saatler ve şehirlerin aralarındaki uzaklıklar; dördüncü bölümde zeval vakti hakkında bilgiler verilmektedir. Eserin şehirlerle ilgili kısmında 150 şehir anlatılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin genişleyen sınırları ve artan fetih hareketleri, yeni yerlerin öğrenilmesinde ve özellikle deniz seferlerinde rehber olarak kullanılacak eserlere ihtiyaç göstermiş, Pîrî Reis (ö. 1554) ile Seydi Ali Reis de (ö. 1562) bu ihtiyacı lâyıkıyla karşılayacak kitapları kaleme almışlardır. Gelibolu'da denizcilerle dolu bir çevrede dünyaya gelen Pîrî

Reis, amcası (veya dayısı) Kemal Reis'in yanında geçirdiği uzun yıllar boyunca deniz ve denizcilik hakkındaki bilgisini genişletmiş, bazılarına kumandan olarak katıldığı seferler sebebiyle de Ege ve Akdeniz'i etraflıca öğrenmişti. Bir yandan Portekiz ve İtalyan portolanlarından (limanları gösteren harita) ve zamanın coğrafi eserlerinden faydalanarak, bir yandan da Türk deniz ocağının geleneksel bilgilerini göz önünde bulundurarak ve kendi müşahedelerini de ekleyerek 1521'de *Kitâb-ı Bahriyye*'yi nazım ve nesir halinde telif eden Pîrî Reis, 1526 yılında eserini genişleterek ikinci defa kaleme almıştır. Denizcilere bir rehber olmak üzere yazılan ve Sadrazam Makbul İbrâhîm Paşa aracılığıyla Kanûnî'ye takdim edilen eserde sahil şehirleri haritalarla gösterilmiş, körfezler belirtilmiş, gemilerin yanaşabileceği limanlar, sığ yerler, kaleler ve buralarda oturan insanlar hakkında bilgiler verilmiş, ayrıca müstakil bir bölüm halinde Portekizlilerin faaliyet ve keşiflerinden bahsedilerek padişah üstü kapalı biçimde uyarılmıştır. Eser Ayasofya nüshası (nr. 2612) esas alınarak önce tıpkıbasım (Ankara 1935), daha sonra da Türkçe, İngilizce ve orijinal metin olarak dört cilt halinde basılmıştır (Ankara 1988-1991). Bundan başka Pîrî Reis, Kristof Colomb'un haritasından da faydalanarak çizdiği iki dünya haritası ile Amerika'nın keşfinden Osmanlılar'ı haberdar etmiştir. 1517'de Mısır'da Yavuz Sultan Selim'e sunduğu ilk haritasından günümüze, Avrupa ve Afrika'nın kısmen batı sahilleriyle Atlas Okyanusu'nu, Antiller'i ve Güney Amerika'yı gösteren bir parça kalmıştır. Gelibolu'da 1528 yılında çizerek Kanûnî'ye takdim ettiği ikinci haritanın da tamamı bugüne gelmemiş, sadece Atlas Okyanusu'nun kuzeyi ile Grönland sahillerini ve Kuzey ve Orta Amerika'nın o sıralarda bilinen kısımlarını kapsayan bir parçası ele geçmiştir. Birincisine göre daha muntazam olan bu haritanın öncekinden daha büyük ebatla ve en yeni bilgilere göre çizilmiş olduğu görülmektedir.

Süveyş kaptanlığı sırasında Hint Okyanusu'nu her türlü zorluklarıyla iyice öğrenen Seydi Ali Reis, meslektaşlarına kılavuz almadan bu zorlu yolu katedebilmeleri için bir eser yazmak istemiş ve 1554'te Haydarâbâd'da yazılı kaynakların yanında geniş tecrübelerine dayanan şahsî müşahedelerinden de faydalanarak bu hususta zengin malzemeye sahip bir eser olan *Kitâbü'l-Muhîf fi*

Piri Reis'in
ceylan
derisi
üzerine
çizilmiş
Atlas
Okyanusu
ve çevresini
gösteren
haritası
(TSMK,
Yeniler,
nr. 1633)

ilmi'l-eflâk ve'l-ebhur (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1643) adlı kitabını telif etmiştir. Tam bir deniz rehberi hüviyeti taşıyan bu önemli eserinde Amerika'ya da bir fasıl ayıran Seydi Ali Reis, ayrıca Hindistan'dan dönüşünde başından geçenleri kalem almış ve *Mir'âtü'l-memâlik* adını verdiği seyahatnâmesini ortaya koymuştur. Süveyş kaptanlığına tayininden itibaren sergüzeştini anlattığı bu kitabında uğradığı şehirler, karşılaştığı olaylar ve insanlar hakkında geniş bilgiler verir. Eser basılmış (İstanbul 1313) ve Batı dillerine de tercüme edilmiştir.

Bunlardan sonra yeni keşiflerden bahsedene iki eser daha kaleme alınmıştır. Aslen Tunuslu olan Hacı Ahmed, coğrafya ve diğer ilimleri Fas'ta tahsil ettikten sonra Avrupa'da esir düşmüştür. Ancak esaret hayatında da saygı gören ve çalışma imkânı bulan Tunuslu Ahmed pek çok Batı eserini incelemiştir. Böylece çeşitli Doğu ve Batı kaynaklarından faydalanarak 967 (1559-60) yılında "dünya dili olan Türkçe ile" kaleme aldığı eserinde (Oxford, Old Bodleian Ktp., MS, Marsh 454) kozmografya, dünyanın yuvarlaklığı ve coğrafyaya dair, ayrıca iktisadî, ti-

carî, ziraî ve etnografik bilgiler vermiş, "Yeni Dünya" dediği Amerika'dan da bahsederek burayı dünyanın dördüncü kıtası saymıştır.

Gerçekleştirilen coğrafi keşifler daha sonra III. Murad devrinde yapılan bir tercüme eserle müstakil olarak Osmanlı ilim çevrelerine tanıtılmıştır. Müellifi ve mütercimi tesbit edilemeyen ve başka isimlerle de anılan *Târih-i Hind-i Garbî* adlı bu eserin bilinen en eski nüshası 1583 tarihli olup padişaha sunulmak üzere çok güzel bir hatla istinsah edilmiştir (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 4969). İbrâhim Müteferrika tarafından resimli olarak basılan kitap (İstanbul 1142) daha sonra yeniden yayımlanmıştır (İstanbul 1292). Doğu ve Batı kaynaklarından faydalanılarak vücuda getirilen ve üç bölümden oluşan eserde sırasıyla Osmanlı toprakları, okyanusun büyüklüğü, Atlas Okyanusu ve 1492-1552 yılları arasında gerçekleştirilen keşifler konu edilmektedir. Yerli ve yabancı araştırmacıların büyük ilgisini çeken ve başka dillere tercümeleri yapılan eser, en son Thomas Goodrich tarafından doktora tezi olarak incelenip İngilizce'ye tercüme edilmiş

ve basılmıştır (*The Ottoman Turks and the New World*, Wiesbaden 1990).

XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyasının kaynak eserleri arasında, yollar ve güzergâhlar hakkında bilgi veren menâzilnâmelerle askerî hareketler sırasında günlük olarak tutulan rûznâmeleri de saymak gerekir. Bazı rûznâmeler Feridun Ahmed Bey'in (ö. 1583) *Münşeatü's-selâtin*'i (c. I-II, İstanbul 1274-75) içinde neşredilmiştir. Yollar hakkında yazılan eserlerin en önemlisi, Nasûh-i Matrakî'nin (ö. 1564 [?]) *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* adıyla bilinen ve Kanûnî'nin İran seferi sırasında İstanbul'dan Tebriz'e, oradan da Bağdat'a kadar olan güzergâhtaki şehir, kale, nehir, geçit, otlak ve tepeleri minyatürlerle gösteren kitabıdır. Tek nüshası bilinen eser Hüseyin G. Yurdaydın tarafından yayımlanmıştır (Ankara 1976).

XVI. yüzyılın son çeyreğinde Sipahizâde Mehmed (ö. 1589), Arapça telif ettiği *Evdaḥu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* adlı eserinde ünlü coğrafyacı Ebû'l-Fidâ'nın (ö. 1331) *Takvîmü'l-büldân*'ını esas alarak alfabetik sıraya göre şehirler hakkında bilgi vermiştir. Bir mukaddime ile beş babdan oluşan eser daha sonra Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın emriyle bizzat müellif tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Âlî Mustafa Efendi (ö. 1600) meşhur eseri *Künhü'l-ahbâr*'ın mukaddimesinde, eski coğrafyacılar gibi muhtasar ve toplu bir mevzî coğrafya bilgileri verme denemesine girişmiş, ancak teşebbüsünün önemi mesajından çok tarihe dair bir eserin içerisinde coğrafyaya yer ayırmasından ibaret kalmıştır.

XVI. yüzyıl sona ererken Âşık Mehmed, eski İslâm coğrafya bilgilerinin topluca gözden geçirilip bir araya getirilmesi ihtiyacına cevap vermiştir. 964 (1556-57) yılı civarında Trabzon'da doğan ve yirmi yaşlarında iken seyahate çıkarak yaklaşık yirmi beş yıl süreyle o zamanki Osmanlı topraklarının hemen hemen tamamını dolaşan Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim* adını verdiği eserinde İbn Hurdâzbih, İbnü'l-Cevzî, Zekeriyyâ el-Kazvînî, Dimaşkî, Ebû'l-Fidâ ve Hamduallah Müstevfî gibi eski coğrafyacıların eserlerinden de faydalanarak yaratılış, gökler, güneş, ay, arş, cennet, cehennem gibi konuları anlattıktan sonra coğrafyanın bütün dallarına temas etmiş ve arz, Kâbe, yedi iklim, denizler, adalar, göller, nehirler, şehirler vb. hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Müellifin özellikle Ru-

meli ve Doğu Avrupa şehirleri üzerinde daha dikkatle durduğu görülmektedir.

XVI. yüzyılın hazırladığı uygun ortamdan sonra XVII. yüzyıl Kâtib Çelebi, Ebû Bekir b. Behrâm ve Evliya Çelebi'nin eserleri sayesinde Osmanlı coğrafyacılığının zirveye çıktığı devir olmuştur.

Hacı Halife adıyla da bilinen Kâtib Çelebi, daha on dört yaşında iken babasının yanında Anadolu muhasebesi kaleminde kâtip şâkirdi olarak görevi sebebiyle çeşitli seferlere katılmış ve özellikle Girit seferi (1645) sırasında coğrafyaya ilgi duyup pek çok konunun yanı sıra bu sahada da yazmaya başlamıştır. En önemli coğrafi eseri olan *Cihannümâ*'nın kaynakları ve tertibi itibarıyla iki değişik yazımı bulunmakla birlikte her ikisinin de tamamlanmayarak eksik birer müsvedde halinde bırakıldıkları görülmektedir. Kâtib Çelebi *Cihannümâ*'nın ilk telifine 1648 yılında başlamış ve iki kısım halinde kaleme aldığı eserin birinci kısmında denizlerle nehirleri ve adaları, ikinci kısımda ise karalardaki memleketlerle şehirleri ve XIII. yüzyıldan sonra keşfedilen "iklim"leri konu edinmiştir. Ancak bir süre sonra mevcut bilgilerin yetersizliği karşısında telifi yarıda bırakıp Batı kaynaklarından tercüme faaliyetine girişmiş ve sonuçta eserine bıraktığı yerden devam etmeyerek yeniden telifine başlamıştır (1654). Bu ikinci telifte coğrafi bilgiler altı kıtaya göre (Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Macellanika-Avustralya ve kutuplar) ve alfabetik olan birinci teliften farklı biçimde sistematik düzenle verilmiş, anlatıma da Japon adalarından başlanarak batıya doğru devam edilmiştir. Bir Osmanlı müellifinin kaleminden çıkmış Osmanlı ülkelerinin ilk ve tek sistematik coğrafya kitabı olan *Cihannümâ*'nın her iki telifi de noksanlarına rağmen büyük ilgi görmüş ve nüshaları hızla çoğaltılarak bunların muhtasar ve zeyilleri yazılmış, tercümeleri yapılmıştır. İbrâhim Müteferrika'nın eseri harita ve metin ilâveleriyle yayımlaması (İstanbul 1145) ile de daha geniş okuyucu kitlesine ulaşarak sonraki coğrafya çalışmalarına öncülük etmiştir. Kâtib Çelebi'nin kısmen coğrafyadan bahseden bir başka eseri de *Tuhfetü'l-kibâr fi esfârî'l-bihâr*'dır. 1656'da kaleme alınan kitap bir mukaddime, iki kısım, bir hâtimeden oluşmakta ve mukaddime de Mora, Venedik, Arnavutluk ile Akdeniz sahillerindeki diğer Avrupa ülkeleri, diğer kısımlarda ise Osmanlı bahriye

tarihi ve Tersâne-i Âmire üzerine çeşitli bilgiler ihtiva etmektedir. İbrâhim Müteferrika, eseri bazı harita ve metin ilâveleriyle matbaanın ikinci kitabı olarak basmıştır (İstanbul 1141). Kâtib Çelebi, ayrıca *Keşfü'z-zunûn*'da da coğrafya ilmine bir bölüm ayrılarak bu alanda yazılan eserleri sıralamıştır.

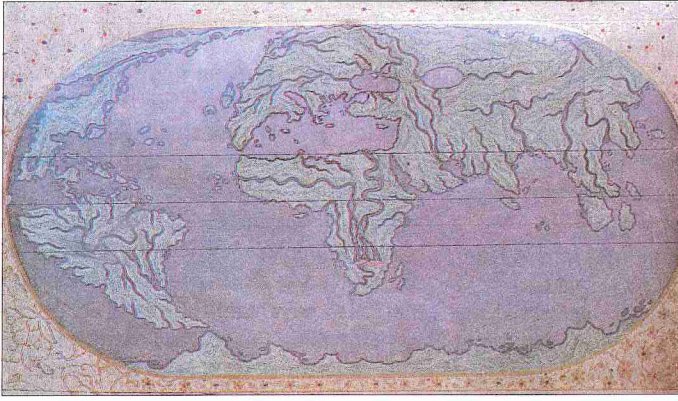
XVII. yüzyılın en tanınmış ismi şüphesiz Evliya Çelebi'dir. Kırk yıldan fazla süren seyahati sırasında yalnız Osmanlı topraklarının tamamını değil Doğu'nun ve Batı'nın birçok ülkesini de gezen Evliya Çelebi, on ciltlik ünlü *Seyahatnâme*'sinde gidip gördüğü, hatta görmediği yerlerin tarih ve coğrafyası, idarî ve iktisadî durumu, insanları ve gelenekleri hakkında çok geniş bilgiler vermiş, ancak okumaktan çok yaşayarak öğrenmeyi seven müellif, mizaha meyyal mizacının da tesiriyle bilgilerin kaydında biraz mübalağalı davranmıştır. Eserin tamamı İstanbul'da 1896-1938 yılları arasında son iki cildi Latin alfabesiyle olmak üzere yayımlanmış, bundan önce ise daha çok İstanbul'u anlatan I. ciltten alınan pasajlarla oluşturulan bir seçmeler kitabı hazırlanarak birkaç defa basılmıştır (*Müntehabât-ı Evliya Çelebi*, İstanbul 1256, 1262, 1279; Bulak 1264). Ancak eserin matbu nüshaları ile yazmaları arasında büyük farklar vardır. Evliya Çelebi'nin mahallî telaffuzları göstermek için kullandığı imlâ tarzı hata sanılarak günün söyleyiş şekline uydurulmuş, ayrıca dilini sadeleştirme amacıyla birçok kelimesi değiştirilmiştir. Seyahatnâme yerli ve yabancı pek çok araştırmaya konu olmuştur.

XVII. yüzyılın diğer bir coğrafyacısı da Ebû Bekir b. Behrâm'dır. Çeşitli eserleri bulunan müellif daha çok, kısaca *Atlas Mayor* adıyla bilinen on bir ciltlik Latince eserin mütercimi olarak tanınır. Daha önce yapılan tercüme denemelerinin başarısız olması üzerine bu görev Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa'nın tavsiyesiyle 1675'te Ebû Bekir b. Behrâm'a verilmiş ve mütercim, on yıl sonra *Nusretü'l-İslâm ve's-sürûr fi tahrîri Atlas Mayor* (TSMK, Bağdat, nr. 325-333) adıyla tamamladığı çalışmasını altı cilt halinde IV. Mehmed'e sunmuştur. Eserde yer yer tercümenin dışına çıkılarak Osmanlı toprakları ve diğer İslâm ülkeleri hakkında bilgi verildiği görülür. Ebû Bekir b. Behrâm daha sonra bu eseri *İhtisâr-ı Tahrîr-i Atlas Mayor* (TSMK, Revan, nr. 1634) adıyla iki cilt halinde kısaltmıştır.

XVIII. yüzyıl coğrafyası için ilk akla gelen kişi İbrâhim Müteferrika'dır (ö. 1745). Sahip olduğu mekân bilgisiyle "el-Coğrafi" lakabını taşıyan ve bazı coğrafya eserleri de telif etmiş olan İbrâhim Müteferrika, Osmanlı coğrafyacıları arasındaki yerini, kendi yazılarından çok bu sahadaki önemli eserleri matbaasında basması, bunlara kıymetli haritalarla metin zeyilleri eklemesi ve ayrıca müstakil haritalar yayımlaması sebebiyle almıştır. Özellikle *Cihannümâ*'nın ikinci telifini, kendisinin *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-ümem* adlı eseriyle *Füyûzât-ı Mîknatısiyye* ve *Mecmûa-i Hey'etü'l-kadime ve cedide* isimli iki tercümesinden ve Ebû Bekir b. Behrâm'ın kitabından faydalanarak yaptığı ilâvelerle ve eklediği haritalarla birlikte genişletilmiş biçimde yayımlaması, XVIII. yüzyıl ve sonrasında birçok coğrafya çalışmasına temel teşkil etmiştir. Bu çalışmaların başlıcaları şunlardır: Şehrizâde Mehmed Sadîd'in (ö. 1764) *Ravzatü'l-enfüs fi't-târih* adıyla *Cihannümâ*'ya yazdığı zeyil. Müellifin temize çekmeden bıraktığı bu eserde İstanbul'dan itibaren Avrupa, Afrika ve Amerika hakkında bilgi verilmiştir. Bartınlı İbrâhim Hamdi Efendi'nin *Cihannümâ*'ya zeyil olarak yazdığı (1750) iki ciltlik *Atlas*. Anadolu ve Asya ülkelerine ait olan I. cilt matbu *Cihannümâ*'dan farklı değildir. II. cilt ise Mısır'dan itibaren Afrika ülkeleri, denizler, Rumeili, Kırım, Moskova, İsveç, Cermanya, Lombardiya, İspanya ve Amerika hakkında bilgiler ihtiva etmektedir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2044). Bu eserlerden başka Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın ansiklopedik mahiyetteki *Mârifetnâme*'sinde (1756) yer alan coğrafi bilgiler de aynen *Cihannümâ*'dan nakledilmiştir. Esîrî Hasan b. Şeyh Hüseyin'in iki ciltlik *Mî'yârü'd-düvel ve misbârü'l-milel*'inin de (1729) (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 803) diğer bazı kaynaklar yanında en fazla *Cihannümâ*'ya ve yine Kâtib Çelebi'nin Arapça *Fezleketü't-tevârîh*'ine dayandığı görülmektedir.

XVIII. yüzyılda eski İslâm coğrafya eserlerinin tercüme faaliyeti devam eder ve meselâ Bedreddin el-Aynî'nin (ö. 1451) *İkdü'l-cümân* adlı kitabı 1725 yılında Abdülâtil Râzî tarafından Türkçeye çevrilirken (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1372) bu faaliyete paralel olarak gözler Batı'ya da çevrilmiş ve III. Ahmed zamanında (1703-1730) Avrupa'dan getirtilen eserlerin tercümeleri yapılmıştır. Bunlar arasında özellikle önemli bir yere sahip olan,

COĞRAFYA

Tārth-i
Hind-i
Garbī adlı
eserde
dünya
haritası
(Beyazıt
Devlet Ktp.,
nr. 4969,
vr. 34b)

Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın isteği üzerine Hollanda elçiliği tercümanı Petros Baronian'ın *Risâle-i Coğrafya* veya *Fennümâ-yı Câm-ı Cem ez Fenn-i Coğrafya* adıyla Türkçe'ye çevirdiği (1733) Jacques Robbs'un *La Méthode pour apprendre facilement la géographie* adlı eserinde, o zamana kadar Türkiye'de duyulmamış modern matematik ve fizikî coğrafya bilgileriyle Akdeniz ve Karadeniz'den ulaşım kolaylıkları için verilmiş deniz astronomisine dair bilgiler bulunmaktadır.

Hacılara gerekli olan birtakım dinî bilgileri vermesinin yanında Mekke'ye kadar takip edecekleri yolları, uğrayacakları şehir ve ziyaretgâhları anlatan menâsik-i hac türünden eserler de coğrafi bakımdan önemlidir. Bu tür eserler arasında, XVIII. yüzyılda Mehmed Edîb'in yazdığı *Nehcetü'l-menâzil* özellikle önem taşımaktadır. Kitap 1232'de (1817) İstanbul'da yayımlandıktan sonra Fransızca'ya da tercüme edilmiştir (M. Bianchi, *Itinéraire de Constantinople à la Mecque traduction de l'ouvrage turc: Kitab Menâsik el-Hadj*, Paris 1826).

XIX. yüzyılda telif faaliyeti hemen tamamen durmuş, daha çok Batı kaynaklarından yapılan tercümelerle yetinilmiştir. Bunlar arasında, Mahmud Râif Efendi'nin Londra sefâret kâtibi iken büyük kısmını çeşitli kaynaklardan derlemek suretiyle meydana getirdiği sefâretnâme türündeki Fransızca kitabı sayılabilir (*Journal du voyage de Mahmoud Raïf Efendi en Angleterre, écrit par lui-même*, TSMK, III. Ahmed, nr. 3707). Eser Viyana maslahatgüzarı Yakovaki Efendi tarafından *İcâletü'l-coğrafya* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve yayımlanması sırasında (İstanbul 1219) sonuna bir de yirmi dört harita ihtiva eden atlas (*Cedid Atlas Tercümesi*) eklenmiştir. Bu yayında dikkat çeken husus, eser Londra'da ve Fransızca

olarak hazırlandığı halde atlasta hâlâ Batlamyus sistemine yer verilmesi, Copernicus nazariyesine hiç temas etmeden âlemin merkezinde arzın bulunduğu ve güneşin onun etrafında döndüğünün anlatılmasıdır.

XIX. yüzyılda, özellikle Tanzimat döneminde bütün yayınlara Batı kaynaklarının hâkim olması çerçevesinde, coğrafi eserler de çok defa Fransızca'dan tercüme edilmek suretiyle hazırlanmış *Muhtasar-ı Coğrafya*, *Mebâdî-i Coğrafya*, *Usûl-i Coğrafya*, *Coğrafya Risâlesi* gibi adlar taşıyan genel nitelikte basit birer okul kitabına dönüşmüştür. Bazı belli başlı coğrafya sözlükleri de bu sırada meydana getirilmiştir. Yağlıkçızâde Ahmed Rifat Efendi'nin Doğu ve Batı kaynaklarından derlenmiş *Lugat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye*'si (I-VII, İstanbul 1299-1300) ile Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûsü'l-a'lâm*'ı (I-VI, İstanbul 1306-1316/1889-1899) ve Osmanlı sınırları içindeki coğrafi mevkiler için kolağası Ali Cevad'ın hazırladığı *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrafya Lugatı* (I-IV, İstanbul 1311-1317) bunlar arasındadır. XIX. yüzyılın gittikçe hızlanan siyaset trafiğinde, daha ziyade askerî gayelerle ve genellikle yabancılar tarafından Osmanlı ülkeleri hakkında birçok da harita yapılmıştır (geniş bilgi için bk. İ. H. Akyol ve H. Dağtekin'in bibliyografyadaki makaleleri).

BİBLİYOGRAFYA :

Ali b. Abdurrahman, *Acâibü'l-mahlûkât*, İÜ Ktp., Yıldız tabiye, nr. 520; Flügel, *Handschriften*, Wien 1865, II; G. Ferrand, *Relations de Voyages et Textes Géographiques Arabes, Persans et Turcs Relatif à l'Extrême-Orient du VIIIème au XVIIIème siècle*, Paris 1914, I-II, tür.yer.; İ. Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 511-571; Selçuk Trak, *Türkiye Hakkında Yazılan Coğrafya Eserleri Genel Bibliyografyası*, Ankara 1941; Afet İnan, *Piri Reis'in Amerika Haritası (1513)*, Ankara 1954; a.mlf., *Piri Reis'in*

Hayatı ve Eserleri, Ankara 1974; Cevdet Türkay, *İstanbul Kütüphanelerinde Osmanlılar Devrine Ait Türkçe-Arapça-Farsça Yazma ve Basma Coğrafya Eserleri Bibliyografyası*, İstanbul 1958; a.mlf., *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul 1959; Meşküre Eren, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 1960; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 440-464, 477; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Kanunî Devrinde Yazılmış ve Şimdiye Kadar Bilinmeyen Bir Coğrafya Kitabı", *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 207-215; a.mlf., "Türkçe Çok İlginç Bir Coğrafya Yazması", *BTİD*, II (1967), s. 64-71; E. Albrecht, *Ortsnamen Serbiens in Türkischen Geographischen Werken des XVI-XVIII Jahrhunderts*, München 1975; Babinger (Üçok), Ankara 1982, tür.yer.; Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (Kazancığil), tür.yer.; M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadıhlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1982, s. 251-309; Orhan Şaik Gökay, "Kâtib Çelebi: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri", *Kâtib Çelebi*, Ankara 1985, s. 3-90; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Seyirleri ve Sefaretnâmeleri* (nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987; Mahmut Ak, "Menâzirü'l-avâlim ve Kaynağı Takvîmü'l-büldân", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 101-120; Fikret Sarıcaoğlu, "Cihânnümâ ve Ebûbekir b. Behrâm ed-Dimeski-İbrahim Müteferrika", a.e., s. 121-142; Hamid Sadi Selen, "Muhtelif Devrelerde Anadolu'nun Yolları ve Cihan Münâkâ-lâtına Nazaran Vaziyeti", *DEFM*, V/1-2 (1926), s. 96-108; a.mlf., "Anadolu'dan Geçen Kadim Transit Yolları", *TY*, V (1928), s. 360-367; F. Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya" (trc. Hamid Sadi Selen), *TM*, II (1928), s. 271-314; a.mlf., "Djografiya-Epoque Ottomane", *EI²* (Fr.), II, 602-605; A. Aygün, "Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Coğrafi Eserler ve Haritalar", *Haritacılar Mecmuası*, IV/13, İstanbul 1933, s. 108-113; Ekrem Kâmil, "Gazzi-Mekkî Seyahatnâmesi", *Tarih Seminer Dergisi*, 1/2, İstanbul 1937, s. 1-90; T. Mümtaz Yaman, "Cihânnümâ'nın İlâveli Nüshası", *Ülkü*, XV/85, İstanbul 1940, s. 41-49; XV/86 (1940), s. 147-154; XV/87 (1940), s. 248-257; T. Halasi Kun, "Avrupa'daki Osmanlı Yer Adları Üzerinde Araştırmalar", *Türk Dili ve Tarih Hakkında Araştırmalar*, I, İstanbul 1950, s. 63-104; M. Tayyib Gökbiğlin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livâları, Şehir ve Kasabaları", *TTK Belleten*, XX (1956), s. 247-285; Bekir Kütükoğlu, "Cihânnümâ'ya Dâir", *Bilgi*, XI/128, İstanbul 1957, s. 10-12; Cengiz Orhonlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası", *TED*, XIV/19 (1964), s. 115-140; a.mlf., "Ahmed Resmî Efendi'nin Eflak Coğrafyası", *GDAAD*, IV-V (1976), s. 1-14; Hüseyin Dağtekin, "Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma", *TTK Bildiriler* (1981), s. 1141-1181; Thomas Goodrich, "Osmanlı Amerika Araştırmaları: XVI. Yüzyıla Ait Târih-i Hind-i Garbî Adlı Eserin Kaynakları ile İlgili Bir Araştırma" (trc. Hüseyin G. Yurdaydın), *TTK Belleten*, XLIX/195 (1986), s. 667-691; J. H. Kramers, "Coğrafya", *İA*, III, 215-220.

